

Lokálisan globális*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.2.9>

A recenzált kötet egy olyan szerző válogatott tanulmányait tartalmazza, akinek a neve nemcsak szűken vett szakterületén belül, a Balkán-kutatók körében ismert, hanem munkássága az egész Kelet-Európát felölelő régió tudományos-szakmai közegébe és közösségébe is szervesen illeszkedik. Ezzel elsősorban ki is jelöltük azt a mindenképpen megválaszolandó kérdést, hogy mit is jelent a szerző számára Kelet-Európa mint régió – és persze ahhoz kapcsolódóan a Balkán fogalma. Itt természetesen nem pusztán a földrajzi határokról van szó, hanem éppen azokról a *tudati* elemekről, amelyek a földrajzi lokalitást kijelölik. Juhász József számára az összefüggés természetes. Kiindulópontja a Niederhauser Emil által kidolgozott Kelet-Európa-fogalom, amely lényegében az egykori szovjet tömb „európai” országait öleli fel, illetve osztja négy alrégióra. Az európaiságot azért tettem idézőjelbe, mert korszakunkban is éppen eleget vitatott és a mindenkori erőviszonyoktól függően zavarba ejtően sokszor változik annak megítélése, hogy mi tartozik ma „Európához”. Niederhauser Emil számára még természetesnek tűnhetett, hogy Kelet-Európa legkeletebbi alrégióját egyszerre alkotja Ukrajna, Oroszország és Belorusszia. Ma pedig pusztító háború folyik Ukrajna hovatartozásáért, amelynek elemzése természetesen nem tartozik a recenzio tárgyához. Mindössze azért került em-

* JUHÁSZ József: *A Nyugat-Balkán rendhagyó története. Tanulmányok a modern délszláv történelemről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2024. 272 p.

lítésre, mert Ariadné fonalaként elvezet minket ahhoz a Juhász Józsefet is foglalkoztató kérdéshez, hogy miképpen befolyásolják az európaiságról alkotott vélemények az egyes földrajzi régiók vagy alrégiók érzelmvezérelt, tudati megítélését.

Pontosan ilyen régió – vagy Niederhauser Emil osztályozásánál maradvá alrégió – a Balkán, amely eredetileg az egyik bolgár hegység török neve volt, majd ezt vette át 1808-ban a neves német geográfus, August Zeune a félsziget elnevezésére. A fogalom igen hamar politikai tartalmat kapott, hiszen az Oszmán Birodalom meggyengülésével elkezdődött a versenyfutás az akkori európai nagyhatalmak között a régió török uralom alóli felszabadításáért (amely persze nyilvánvalóan nem ígért teljes szabadságot a térség lakosainak, hiszen a versengés célja éppen az volt, hogy hogyan osztozzon az akkori „Európa” a létrejött vagy létrejövő kisállamokon). Az Oszmán Birodalom megroppanása és későbbi eltűnése azonban korántsem tüntette fel kedvező(bb) színben a térség kisállamait. Nemcsak azért, mert végül maguk is komolyan vették a nemzeti függetlenséget (amely együtt járt azzal, hogy igyekeztek országuk számára minél nagyobb területeket megszerezni/kihasítani), hanem azért is, mert az elnyert – vagy legalábbis részben elnyert – nemzeti függetlenség a térségben sehol nem járt együtt a remélt gazdasági modernizációval és a nyugati típusú polgári demokráciával. (Mindez akkor is igaz, ha az utóbbi a lakosok többsége számára nem jelentett viszonyítási pontot, hiszen soha nem ismerték).

A „balkániság” már a 19. században igen pejoratív értelmet nyert, amely annyira meggyökeresedett az európai köztudatban, hogy ma is mindenki inkább csak szabadulni igyekszik tőle. Jól mutatja ezt mindjárt a kötet első tanulmánya, amely azt a kérdést járja körül, hogyan változott az első világháború historiográfiájában a Balkán és Szerbia szerepének megítélése – természetesen nem függetlenül a Jugoszlávia felbomlását kísérő véres háborúktól és etnikai tisztogatásoktól. Míg korábban „axióma” volt – nem csak a szovjet tömb országaiban! – hogy a nagy háború (*Great War*) közvetett oka a régi és az új, feltörekvő nagyhatalmak versengése volt a gyarmatokért (ezt nevezte Lenin imperializmusnak), addig az új értelmezések csökkenteni igyekeznek

a német militarizmus szerepét (az imperializmusról már nem is beszélve!), és egyúttal gyakran egészen nevetséges mértékben eltúlozzák Szerbia és a szerb nacionalizmus szerepét a globális konfliktus kirobbantásában. Ez utóbbit – a szerb nacionalizmus meglétét – a szerző természetesen nem cáfolja; egyetért azonban azokkal a józan hangokkal, akik szerint világháborút egy kis-állam – lett légyen bármennyire harcosan nacionalista is – nem tud kirobbantani.

A kötetben huszonnégy – terjedelmében természetesen változó – tanulmány, cikk vagy rövidebb írás szerepel. A recenzió keretei között nem lehet kitérni a tanulmányok összességére, de még a témák felsorolása is kimerítené a rendelkezésre álló keretet. A kötet érzékletesen végigköveti a nagy háborútól a titói Jugoszlávia felbomlásáig tartó időszakot. Mint ismert, az utód-államok kialakulásáig is háborúk sora vezetett, és a helyzet ma is sok helyen képlékeny, bizonytalan. Mivel a tanulmánykötet az utódállamok sorsával és politikájával is foglalkozik, szemléletes képet kapunk arról, hova vezet, ha az etnikai-vallási ellentétet nem megoldani, hanem ellenkezőleg, kiélezni igyekeznek az elitek. Itt most csak Bosznia-Hercegovina kapcsán szeretném idézni a szerzőt: „Számolni kell a dominóhatással, mert az RS [Szerb Köztársaság] elszakadása belobbanthatná az észak-koszovói szerb és az észak-macedóniai albán szecesszionizmust, a magukat cserben hagyottnak érző bosnyákok között pedig az iszlamista radikalizmust. Ami pedig az emberi oldalt illeti: a népesség közel negyede ma is olyan közegben él, ahol nem a saját etnikuma alkotja a többséget. [...] A felosztás az ő helyzetüket radikálisan rontaná, és minden bizonnyal újabb menekültulámokat generálna. Jobb tehát Bosznia-Hercegovina problémáira racionális válaszokat keresni, semmint Pandora szelencéjét nyitogatni” (215.).

Az idézetből szeretném kiemelni az utolsó mondatot. Miközben Juhász József lelkiismeretesen fűzi fel írásaira az elmúlt száz év délszláv történetét, a rengeteg új ismeret mellett én elsősorban a racionalitást és a józan megfontoltságot említem, mint olyan erényeket, amelyek a szerző számára természetesen „adottak”, de amelyeket napjainkban már a történészszakmán belül sem

lehet természetesnek tekinteni. A kötet egyik rövidebb írásában a szerző megismertet minket egy nyilatkozattal, amelyet délszláv történészek jegyeztek, pontosan azért, hogy ne váljon a történelem aktuálpolitikai kultúrharok csataterévé vagy silányuljon egyszerű propagandává, politikai-ideológiai terméké (vagy, ami rosszabb: fegyverré). A tíz elfogadott elvből – bár mindegyik tanulságos – csak az utolsót idézem: „Jelenünk alapja a múlt bemutatása. A jelen veszélybe kerül, ha a múlttal visszaélnék, ha elhallgatják, ha hozzáadják azt, ami nem volt, s ha »elfelejtik« vagy relativizálják azt, ami megtörtént” (234.).

Ebben a kontextusban nyer talán értelmet, ha Juhász József módszerét a Balkán történetének megismerésére – pontosabban ismertetésére, ha a tanulmánykötet összeállítására gondolunk – a „fontolva haladás” mentén képzeljük el. Juhász József nem ítélkezik; számára a történelem elbeszélése nem csatater, ahol meg kell nyerni minden ütközetet, hanem eszköz arra, hogy jobban megismerjük a világot, a Balkánt és talán önmagunkat. A szerző számára a történelem megértése a fontos; az, hogy miért történtek meg úgy az események, ahogyan megismertük őket, milyen szereplők, milyen tudással és milyen szándékkal vettek részt a történelemben, mennyire irányította őket a közjóért gondolkodó (vagy legalábbis az adott helyzetben a lehető legkisebb rosszat megcélzó) racionalitás, mennyiben fűtötte őket a valóban politikai-társadalmi közegük, közösségük javát néző és akaró, őszinte tettvágy, és mennyiben vezérelte őket pusztán a nyers hatalomehség, amely nemhogy a közösség – a politikai eliten kívüli nép – érdekeit nem nézte, hanem egyenesen azok ellen hatott.

Természetesen a szerző nemcsak a nemzeti függetlenségért harcoló – vagy azt politikailag elnyerő – eliteket veszi górcső alá, hanem – ha szabad így fogalmaznunk – politikai társadalomrajzot, társadalomtörténetet ír, hiszen nem csak a szűken vett politikum irányába kalauzolja az olvasót. Bemutatja a tágabb kontextust, az egyes nemzetiségeket, népcsoportokat, gazdasági-társadalmi jellemzőiket, hogy minél pontosabban rekonstruálhassa azokat az okokat, amelyek miatt az újjászületett vagy újonnan születő nemzetek történeti koronként és korszakonként nagyon változó módon és mértékben „egyensúlyoztak” a teljes

állami szuverenitás követelése és a föderatív megoldások között. Itt megint szeretnék visszatérni a „fontolva haladás” módszerére. Juhász József minden írásában következetesen arra törekszik, hogy a történeti tényekről és eseményekről lehántsa a rátapadt – vagy ráragasztott – aktuálpolitikai vonatkozásokat, utalásokat és azt *a priori* ítélezést, amely csak arra alkalmas, hogy ideológiai „fegyvert” és/vagy legitimációs eszközt kovácsoljanak a történelemből. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szerző nem értékeli; az értékelés és az ítékezés azonban nem ugyanaz (és itt még nem beszéltünk arról, ha valaki eleve valamely ideológia iránt „elkötelezetten” vagy hozott sztereotípiákkal közelít a történeti forrásokhoz, miközben objektívnek látja vagy láttatja saját magát). Juhász József azonban az értékelésben is visszafogott. Ami különösen fontos: a politikai aktorok és a politikát irányító elitok cselekvését/döntéseit és persze belső ellentéteit, harcait mindig a saját korszakuk kontextusában próbálja meg elhelyezni, értelmezni és feltárni azok mozgatórugóit. Megmutatja, hogy olyan cselekvések, amelyek mai szemmel véletlenszerűnek, impulzívnak, inadekvátnak vagy akár irracionálisnak tűnnek, az akkori tudás és tények birtokában az adott történeti és földrajzi kontextusban lehettek nagyon is racionálisak. Amikor a szerző értékeli, akkor azt mindig a legnagyobb körütekintéssel és lelkiismerettel teszi; egyrészt jelzi, hogy kilépett az objektív okokat kereső értelmezési keretből, másrészt nem azt nézi, hogy mai szemmel és tudással mi lett volna az optimális választás, hanem elsősorban azt, hogy az akkori helyzetből az akkori cselekvők mennyire tudták kihozni a maximumot (vagy legalábbis a legkevesebb áldozattal és legtöbb haszonnal járó politikai cselekvést).

A tanulmánykötetben három politikus történeti portréja szerepel: az első természetesen Josip Broz Titóé, akinek nevével összeforrt a második világháború után létrejött Jugoszlávia, a második Slobodan Miloševićé, akiről még a laikus olvasónak is a Jugoszlávia felbomlásában és az azt követő háborúkban játszott szerepe jut elsőként eszébe, míg a harmadik Milovan Đilas, aki ideológusként fontos szerepet játszott a jugoszláv „különutas” szocializmus kialakításában, hogy később, a Titóval és a titói

nómenklatúrával való szakítása után Nyugaton is elismert baloldali teoretikussá váljon.

A titói arckép természetesen nemcsak egy tanulmány témája, hiszen Tito személye és politikája nemcsak az újjászületett Jugoszlávia történetében volt meghatározó, hanem a második világháborúban kivívott személyes tekintélye nélkülözhetetlen volt ahhoz a külpolitikához is, amely globálisan is térképre tette Jugoszláviát – vagy legalábbis a méreténél és gazdasági teljesítményénél nagyobb szerepet kaphatott a világpolitika színpadán. Ez persze nem történhetett volna meg, ha nem bontakozik ki a hidegháború, amely Tito személyes teljesítményétől függetlenül is felértékelte azon államok – elsősorban volt gyarmatok – próbálkozásait, amelyek sem az államszocialista szovjet tömb, sem pedig az Egyesült Államok által dominált kapitalista Nyugat mellett nem kívánták elkötelezni magukat. Ha a jugoszláv szocializmusmodellt nem is sikerült exportálni, Tito személyes tekintélye és aktív külpolitikája nagy szerepet játszott abban, hogy az el nem kötelezett országok 1961-ben Belgrádban alapítsák meg a szervezetet, amelynek első főtitkára természetesen a jugoszláv államelnök lett.

Miközben Juhász József elismeri Tito személyes teljesítményét, távol áll tőle a politikus alakjának heroizálása (ami pedig könnyű lenne, hiszen Tito éppen az antifasiszta ellenállásban betöltött szerepével vívta ki személyes tekintélyét). A szerző azonban itt sem hőstörténetet ír, hanem bemutatja az 1941 utáni Jugoszlávia – amelynek területén részben a megszállók, részben pedig német ellenőrzés alatt álló bábállamok osztozkodtak – politikai-etnikai viszonyait és erőviszonyait, amelyek a partizánharcokat is meghatározták. Juhász József itt is arra törekszik, hogy egyrészt megfossza az egyoldalú heroizálástól a Jugoszláviát végül – a térségben egyedülálló módon – saját erőből felszabadító kommunista partizánokat, *ugyanakkor* számára az is axióma marad, hogy magát az antifasiszta ellenállást nem lehet felelőssé tenni a Tito által vezetett állampárt későbbi törvénysértéseiért, sokszor büneiért. A szerző arra is rámutat, hogy az áldozati narratíva – mint általában az egész világban – itt is zsákutcába vezet: az emberi szenvedést nem lehet „patikamérlegre” tenni.

A történész feladata – visszatérve a délszláv történészek már idézett nyilatkozatára, amely Juhász József krédója is lehetne – nem az elhallgatás vagy a tények szelektív kiválogatása a mindenkori ideológiának megfelelően, hanem az összes olyan motívum és részlet feltárása, amely közelebb visz minket egy adott esemény-sorozat megértéséhez.

Példaként csak egy mozzanatra térek ki, amely az egész, Niederhauser Emil által meghatározott kelet-európai régió rendszerváltás utáni történetírásában neuralgikus pont. Miközben korábban axiómának számított, hogy a náci Németország legyőzése nyitotta meg az utat a régió felszabadulásának és kommunista berendezkedésének (amely akkor megkérdőjelezhetetlenül pozitív értelmet kapott), a rendszerváltás után történészek hada bizonygatta, hogy nemcsak a felszabadulás volt valójában egy másik (sokak szerint legalább olyan káros) megszállás, hanem ha a szovjetizálás elmaradt volna, valódi demokráciák tudtak volna kisarjadni a régió országaiban. Nem volt ez másképp Jugoszlávia esetében sem, ahol éppen Titót lehetett felelőssé tenni a „zsák-utcás” jugoszláv szocializmusmodellért, hiszen neki nem kellett alkalmazkodnia a mindenkori szovjet igényekhez vagy követelésekhez. Hadd idézzem ehhez Juhász József összegzését, aki természetesen nem vitatja a titói rezsim antidemokratikus, diktatórikus berendezkedését: „vitathatónak tartom az effajta kritikák azon sugalmazását, sőt gyakran nem is csak implicit állításait, miszerint a JKP [Jugoszlávia Kommunista Pártja] nélkül minden bizonnyal egy demokratikus Jugoszlávia emelkedett volna ki a második világháború kataklizmájából. Az adott korszak körülményeit, erőviszonyait, nemzetközi és belső feltételeit szem előtt tartva inkább azt mondhatjuk, hogy a partizán Jugoszlávia valódi alternatívája a csetnik Jugoszlávia volt, illetve (a tengelyhatalmak győzelme esetén) a kis fasisztoid bábállamok világa. Ezeket aligha kell sajnálni” (51.). Juhász József számára az sem vitatott kérdés, hogy az országban nem volt számottevő demokratikus polgárság, elmaradt a gazdasági modernizáció, és nem épült ki valódi demokratikus kultúra – ráadásul a hidegháború idején nem is biztos, hogy érdeke volt az Egyesült Államok által dominált nyugati világnak egy igazán demokratikus Jugoszlávia.

A fentiek elvezetnek minket a szerző egy másik krédójához. Ha értékelő véleményt mond, ahogy explicit módon is megfogalmazza, elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen állapotban vett át egy meghatározó politikus vagy politikai erő egy országot, és *ahhoz képest* milyen állapotban búcsúzott tőle. Tito teljesítménye itt valóban pozitív, akkor is, ha soha nem kérdőjelezte meg a diktatúrát, mint ahogyan az is szilárd meggyőződése maradt, hogy egyedül a kommunista pártvezetés jogosult eldönteni, hogy mi jó a „népnek”. Ebben haláláig nem kötött kompromisszumot. Érdekes ezt összevetni Slobodan Milošević teljesítményével, akit – mai szóval – inkább a populista politikusok közé sorolhatunk, aki viszont olyan mértékben szította a szerb nacionalizmust (amely a nehéz gazdasági helyzetben és a megváltozott erőviszonyok közepette egyébként sem állt távol a bűnbakkereső és persze áldozati hozzáállástól), hogy végül nemcsak Jugoszlávia veszett el, hanem az azt kísérő pusztító háborúkért viselt felelősség a globális politikában is a vádlottak padjára juttatta az egykori államelnököt – és átvitt értelemben Szerbiát és a szerb népet is.

Milovan Đilas pályája rendhagyónak tekinthető annyiban, hogy a hatalom csúcsán (hiszen Edvard Kardeljgel együtt ők dolgozták ki a jugoszláv szocializmusmodell „praxisát”) önként fordult el végül attól a mozgalomtól és párttól, amelynek fiatal-kora óta tagja volt – igaz, a kommunizmushoz és a baloldalhoz haláláig hű maradt. Éppen azért került konfliktusba a titói rendszerrel, mert azt állította (és *Az új osztály* című kötetében meg is írta!), hogy valójában nem a munkásosztály uralkodik még a kapitalista és a sztálini eredetű államszocialista modell mellett, a „harmadik útnak” nevezett, az öngazgatással kísérletező Jugoszláviában sem, hanem az osztállyá szerveződő pártbürokrácia, nómenklatúra. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy Milovan Đilas a haláláig megmaradt következetesen baloldalinak, sőt ha arra gondolunk, hogy nemcsak a pártelitből került ki, hanem a Nyugaton is megjelenő könyve és nézetei miatt éveket töltött börtönben, akkor meg is szenvedte azt, hogy a hatalom csúcsán (vagy legalábbis annak közelében) is hű maradt fiatalkori eszményeihez.

A fentiek is alátámasztják azt a nézetemet, hogy Juhász József könyve egy olyan évtizedeken át következetes és megfontolt kutatómunka eredményeit mutatja be, amely túlmutat annak földrajzi keretein – és ebbe a kelet-európai régiót is beleértem. Itt nemcsak arról van szó, hogy a szerző soha nem enged az előzetes elfogultságnak (ami pedig „adott” lenne a délszláv háborúk és a Nyugat-Balkán ma is igen képlékeny és bizonytalan helyzetének kontextusában), hanem arról is, hogy a kötet a provincializmust is messzire elkerüli. Ezen azt értem, hogy nemcsak az első világháborúval kapcsolatban természetes az állandó párbeszéd a „glóbuszal”, hanem a hidegháború kontextusában sem áll ön-magában a titói Jugoszlávia. Juhász József több tanulmányban is visszatér arra a nemzetközi környezetre, amely nélkül a jugoszláv szocializmusmodell sem valósulhatott volna meg, hiszen Tito számára eredetileg a sztálini Szovjetunió jelentette a követendő példát, mint ahogyan a sztálini modellt (egypártrendszer, államosítás, erőltetett iparosítás, kollektivizálás) már akkor bevezette Jugoszláviában, amikor a többi kelet-európai ország még a népi demokráciával kísérletezett.

Juhász József „rendhagyó” történetet ír; jómagam viszont úgy látom, hogy emellett a Balkán 20. századi történetében lokálisan is meglátja a globalitást. Mindössze egy dolgot szeretnék kiemelni, amiben a szerzőnél pesszimistább vagyok. Juhász József számára a sovinizmusnak semmilyen formája nem elfogadható, hiszen a kötet tanulmányai éppen azt bizonyítják, hogy a felfokozott (és a politikai elitek által még tovább tüzelt) nacionalizmusok bizonyos – gazdaságilag-társadalmilag – kibillent helyzetekben könnyen vezetnek emberek tömegeinek az elűzéséhez, vagy rosszabb esetben etnikai tisztogatáshoz, mérhetetlen szenvedést zúdítva az etnikailag-vallásilag diszkriminált lakosságra. Ebből a szempontból a modern délszláv háborúk valóban „anomáliát” képeztek Európa térképén. Paradox módon azonban azóta változott a helyzet. A szomszédunkban folyó háború semmissé tette azt az optimista meglátást, hogy a délszláv háborúk azt az üzenetet hordozták: ilyet soha többet, legalábbis Európában nem, mert a konfliktusok „európai” módon (vagy ha az EU-ra gondolunk, akkor szinten) is megoldhatók. Juhász József köny-

vét ez az optimizmus uralja (ha itt is bizonyos megfontolásokkal). Azt azonban a kötet egyik tanulmányában sem gondolja, hogy a konfliktusok, amelyek végül elvezettek azokhoz a véres háborúkhoz, amelyek Nyugaton megint „szalonképessé” tették a balkáni jelzőt, végül Európában (és persze más, stabilnak hitt demokráciában) is megjelenhetnek. Ezzel kapcsolatban én csak remélni tudom, hogy a lokálisból nem lesz globális, és a pejoratív értelmű „balkániság” eltűnik a történetírás és közbeszéd szótárából.

Bartha Eszter